

Є.В. Ромінський – мол. наук. співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ДОГОВОРИ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ З НІМЕЦЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ ЯК ДЖЕРЕЛА ФІНАНСОВО- ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

Німецька колонізація східного узбережжя Балтійського моря та активний зріст морської торгівлі на Балтиці у XII-XIII ст.ст. призвели до активізації міжнародної торгівлі у цьому регіоні. Не стояла осторонь від цього процесу і Київська Русь. Торгівельні контакти за дуже короткий проміжок часу сильно розширилися, і це вимагало нагального правового регулювання положення іноземних торгових людей, як німців на Русі, так і русів у німецьких землях. Відповіддю стало укладення в цей період великої кількості міжнародних багатосторонніх договорів з німецькими землями і державами з однієї сторони та північно-західними руськими князівствами з іншої.

Основними договорами були: договір Новгороду з Готським берегом та німецькими містами про мир, про посольські та торгові зносини та про суди, датований 1191-1192 р. [4, с. 126] (далі – Договір 1191 р.), проект договору Смоленська з Ригою та Готським берегом [4, с. 72-75] (відомий також під назвою “проект невідомого смоленського князя” та “угода Смоленська з Ригою та Готським берегом”), датований початком XIII ст. [5, с. 211-214] (далі – Проект договору), договір Смоленська з Ригою та Готським берегом 1229 р. [4, с. 57-71] (також відомий під назвою “Смоленська торгівельна правда”, далі – Договір 1229 р.), договір Новгороду з Готським берегом, Любеком та німецькими містами про мир та торгівлю 1262 р. [1, с. 57-58] (далі – Договір 1262 р.), договір князя Полоцького і Вітебського Герденя з Ригою та Готським берегом 1264 р. [2] (далі – Договір 1264 р.), договір Полоцького Ізяслава з Ригою, Готським берегом та Любеком 1265 р. [3, с. 12-13] (далі – Договір 1265 р.) та договір Новгороду з Любеком та Готським берегом про торгівлю і суд 1269 р. [1, с. 59-62; 6, с. 84] (далі – Договір 1269 р.) тощо (всього близько 20 договорів, що дійшли до нас в тому чи іншому вигляді).

Незважаючи на факт укладення договорів князями окремих князівств, їх умови фактично поширювалися на відносини між усіма німецькими та давньоруськими торговими людьми. В залежності від того, через яке князівство “ходили в німці” купці з інших земель Київської Русі, норми тих договорів і застосовувалися до них. Так само і латинські купці діяли в більшості давньоруських земель. Фактично було два головні торговельні шляхи: через Ригу і Двину до Полоцька, Вітебська і Смоленська та через Дерпт і Неву до Пскова і Новгороду. Виходячи з наявних відомостей джерел, більш активним був перший шлях, і саме за Договором 1229 р. торгували з німцями і Чернігів, і Суздаль, і Москва [5, с. 217]. Однак деякі князівства Північної Русі зносилися з Західною Європою через Новгород.

Зміст договорів присвячений регулюванню різних відносин у різних галузях права: кримінальному, цивільному, морському тощо. Певна увага приділена і фінансово-правовому регулюванню міжнародної торгівлі. Зокрема звернемо увагу на наступні положення договорів:

1. Загальним для усіх договорів руських князівств з німецькими державами було сприяння розвитку міжнародної торгівлі. Воно здійснювалося у трьох напрямках: встановленні вільного та безмитного проїзду для торгових людей, вільній можливості продавати та купувати товари, та у зобов'язанні “не чинити меж у торгівлі” з іншими німецькими та руськими землями.

Вільний і безмитний проїзд закріплювався фактично усіма договорами, ось лише декілька прикладів. Ст. 1 Договору 1191 р. закріплює право вільного проїзду іноземних купців до Новгороду та право руських купців їздити до “Німецької землі та Готського берега”. Ст. 31 Договору 1229 р. встановлює безмитний шлях для латинян з Готського берегу і до Смоленська, а руським купцям – від Смоленська і до Готського берега.

Закріплюється і право для іноземних купців вільно і без обмежень торгувати у землях, що уклали між собою договір. Так, ст. 19 Договору 1229 р. встановлює безперешкодний продаж іноземцем товарів у Смоленську, Ризі та на Готському березі, а ст. 30 – вільну купівлю товарів. Право “вільно їхати та торгувати, купити і продати” закріплює за купцями обох сторін Договір 1264 р.

Нарешті, закріплюється право торгових людей вільно їхати для торгівлі у інші землі, за кордонами сторін договору. Так, ст. 20 Договору 1229 р. не дозволяє обмежувати іноземних купців лише своїми ринками – вони мають вільне право проїзду в інші європейські та руські землі.

2. Договори відстоювали рівність прав купців, але певні преференції надавалися іноземцям на території іншої держави. Ст. 5 Договору 1229 р., а рівно і норма Договору 1269 р., встановлює першочерговість виплати боргів іноземцю перед співвітчизниками боржника. Така виплата має відбутися і у випадку, якщо боржник був з якоїсь причини засуджений, а його майно відібране владою (ст. 6). Особливо обумовлюється ситуація, коли боржником є холоп (ст. 7). У випадку його смерті виплата покладається на особу, до якої переходить спадок померлого. У ст. 14 врегульований випадок, коли боржник відмовляється платити борг іноземцю, а влада не допомагає останньому такий борг витребувати. В цьому випадку борг переходить на саме місто, де проживає боржник. Ця норма подібна нормі про “дику віру” Руської Правди.

Ще одним засобом захисту інтересів іноземців є норма Договору 1269 р., яка визначає що: “А дойдет до задержания имущества (іноземного купця – *C.P.*), то в первый год объявить о том, но не брать; и на другой год тоже; а если не будет выплачено на третий год, то задержатъ и взятъ его товар.” [1, с. 62].

3. Договори усі платежі (торгові мита) визначають лише у давньоруських грошових одиницях. Це пов'язане як із орієнтацією, в першу чергу, на регулювання відносин на руських землях, так і з тим, що давньоруська фінансова система була більш стабільною від німецької, де фактично кожен окремий барон мав право на карбування монети. Єдине виключення становить Договір 1269 р. Він відомий за німецьким перекладом із переписки між німецькими ж містами. Такий переклад, серед іншого, призвів до появи “марки кун”, поєднання німецької (марка) та руської (куна) грошових одиниць, у тих місцях договору, де мова йде про плату на території Новгороду.

4. Врегульовані договорами і питання державного фіску. Треба відзначити, що у тих списках договорів XIII ст., що дійшли до нас, вказані лише суми зборів з німців у руських землях. Це може бути пов'язане з тим, що збереглися переважно руські списки грамот, а латинські, з невідомих причин, були втрачені. Також можливо, що розміри мита в Ризі та на Готському березі вказувалися в тому екземплярі договору, що зберігався в Смоленську і не дійшов до нас. Відмітимо, що у пізнішому договорі Полоцька з Ригою, датованому приблизно 1330 рр., в тексті договору вказувалися мита, які збираються з купців в обох містах [3, с. 52-55].

Вказані в договорах обов'язкові платежі слід розділити на три групи: “дар”, транспортна плата та вагові мита.

“Дар” був традиційною для Русі платою, яку сплачували певній особі (князівському уряднику, орендодавцю землі тощо) при зверненні до неї, або у певний часовий проміжок. “Дар” фіксує лише ст. 17 Договору 1229 р., яка визначає два випадки його виплати: княжому уряднику (тіуну), який завідує перетягуванням кораблів по волоку, при прибутті на волок, а також княгині – при прибутті в Смоленськ. Тіуну слід дати “рукавице пърстаты Готские”, а княгині – “постав частины”, тобто відріз цупкої тканини.

З волоком пов'язана і платня за перевезення по волоку товарів. Платня ця збиралася з кожного пуду перевезеного товару, про що свідчить ст. 35 Договору 1229 р., однак розмір її не вказується в договорі. Так само без зазначення суми плати говорить про найм лоцманів із судами для перевезення за пороги р. Волхов Договір 1269 р.: “и брать с них, как исстари было, но не больше” [1, с. 60]. В той же час цей же договір встановлює плату для лоцманів, що мають проводити торгові судна з Неви та з Ладоги до Новгороду: “лоцману, нанятому на проезд вниз по Неве и обратно вверх, получают на прокорм 5 марок кун или один окорок; а был он нанят от Новгороду до Ладоги и обратно вверх, то 3 марки кун или полорока на прокорм.” [1, с. 60].

Цей же договір визначає і суми плати за перевезення товарів у Новгороді від пристані до іноземних торгових дворів: “Возчикам в Новгороде брать с каждой ладьи за перевозку в Новгороде с берега в Немецкий двор 15 кун, а в Готский двор – 10 кун; а за вывоз по 1/2 марки кун с ладьи.” [1, с. 61].

Вагові мита стягувалися з іноземців у Смоленську при купівлі та продажу воску та купівлі дорогоцінних металів і виробів з них, а також при переплавці виробів з дорогоцінних металів у злитки:

- 1) за кожні дві “капьи” воску – куна смоленська (ст. 24 Договору 1229 р.);
- 2) за кожну придбану гривну золота – ногата (ст. 25);
- 3) за кожну придбану гривну срібла – 2 векші (ст. 27);
- 4) за кожну гривну ваги придбаного виробу зі срібла – куна (ст. 26);
- 5) якщо дасть іноземець на переплавку виріб із срібла, то за кожну гривну ваги – куна (ст. 28).

Через 30 років у Новгороді діяли більш універсальні вагові мита. Договір 1262 р. встановлює: “А немцьмъ, и гтьмъ, и всему латиньскому языку платити по две куне от капи и от всякого веснаго товара, что кладуть на скалви (ваги – *С.Р.*), и продавше и купивше” [1, с. 58].

Договори руських князівств з німецькими державами та містами були важливим засобом розвитку та посилення міжнародної торгівлі як на Русі, так і в регіоні Балтійського моря. Вони підтримували закладений у міжнародні відносини Візантією принцип свободи торгівлі, але відкидали обмеження щодо видів товарів, належних для купівлі та продажу. Договори пронизані принципом взаємного протекціонізму іноземного капіталу перед національним, що сприяло розширенню міжнародної торгівлі. Сильна та стабільна економіка Київської Русі дозволила встановити як основну для визначення усіх платежів саме давньоруську грошову одиницю. Нарешті, розвитку торгівлі сприяли невисокі за розмірами мита та незначна їх кількість.

Література

1. Грамоты Великого Новгорода и Пскова [Текст] / Институт истории АН СССР, Ленинградское отделение ; под ред. С. Н. Валка. – М.; Л. : Изд. АН СССР, 1949. – 408 с.
2. Напьерский, К. Э. Грамоты, касающиеся до сношений Северо-Западной Руси с Ригою и Ганзейскими городами, в XII, XIII и XIV веке [Текст] / найдены в Рижском архиве К. Э. Напьерским и изданы Археографическою комиссиею (с 8 литографированными снимками). – СПб., 1857. – 29 с.
3. Русско-Ливонские акты [Текст] / собранные К. Е. Напьерским ; изданы Археографическою комиссиею – СПб., 1868. – 462 с.
4. Памятники русского права [Текст] / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. – Вып. 2 : Памятники права феодально-раздробленной Руси. XII–XV вв. – М. : Гос. изд. юрид. лит., 1953. – 443 с.
5. Усачев, Н. Н. К оценке западных внешнеторговых связей Смоленска в XII–XIV вв. [Текст] / Н. Н. Усачев // Международные связи России до XVII в. : сборник статей. – М.: Изд. АН СССР, 1961. – С. 203–224.
6. Янин, В. Л. Новгородские акты XII–XV вв.: Хронологический комментарий [Текст] / В. Л. Янин. – М. : Наука, 1991. – 381с.